

Zdeněk Kožmín a strukturalismus

Ondřej Sládek

ABSTRACT

Zdeněk Kožmín and Structuralism

Zdeněk Kožmín produced a wealth of inspiring literary interpretations, but he is also the author of a specific interpretation method. The present study deals with Kožmín's relationship to structuralism, mapping the structuralist principles adopted by him and incorporated into his theoretical and methodological apparatus. The text outlines seven key principles (a work of art as a sui generis phenomenon, working with material, concept of the whole and structure, understanding a work of art as a sign, concept of a model, dynamics of structures, and dialectics). The author of the paper demonstrates that structural analysis of a literary work and description of structural formation became an indivisible part of Kožmín's approach to interpretation of literary works. Nonetheless, Kožmín did not perceive structuralism as the only possible method of studying literary works, but rather as a point of departure, a support for developing an interpretative dialogue with a text. Kožmín's unique contribution to Czech literary theory and criticism lies in enriching structuralism with the dimension of hermeneutics and a philosophical-existential perspective.

KEYWORDS

Zdeněk Kožmín, Jan Mukařovský, Structuralism, Structural poetics and aesthetics, Theory of interpretation, Philosophy and literature

KLÍČOVÁ SLOVA

Zdeněk Kožmín, Jan Mukařovský, strukturalismus, strukturální poetika a estetika, teorie interpretace, filozofie a literatura

Úvod

Zdeněk Kožmín je autorem mnoha inspirativních interpretací literárních děl, ale také tvůrcem specifické interpretační metody. Uvádí se, a často to při různých příležitostech potvrzoval i on sám, že hlavní principy jeho přístupu k literatuře čerpají především ze strukturalismu a z hermeneutiky. Zatímco připomenutí hermeneutiky je v jeho případě pochopitelné, neboť téměř ve všech svých dílech se zabývá problematikou interpretace, možnostmi čtení a sémantickou modelací textů, upozornění na strukturalismus nemusí být na první pohled jasné. Zde se přímo nabízí otázka: Jaký byl vlastně Kožmínův vztah ke strukturalismu? Existují nějaké strukturalistické principy, které přijal a zakomponoval do své teoretické a metodologické výbavy? Ve svém příspěvku se zaměřím na vztah Zdeňka Kožmína ke strukturalismu, na zmapování strukturalistického dědictví v jeho díle.

Setkání se strukturalismem

O svém prvním setkání se strukturalismem se Kožmín zmiňuje v rozhovoru s Jiřím Holým, který byl poprvé publikován v *České literatuře* v roce 1994 (KOŽMÍN – HOLÝ 1994). Ten se stal později součástí knihy *Interpretace básní*, kde plnil funkci doslovu (KOŽMÍN – HOLÝ 1997). V rozhovoru Kožmín mimo jiné vzpomíná na rok 1940, na dobu, kdy studoval na gymnáziu ve Vysokém Mýtě a kdy k nim do školy jednoho dne přijel literární vědec z Prahy. V hodině českého jazyka jim prý předvedl strukturní rozbor textu. „Utkvěl mi v paměti zřetel k mnoha složkám díla,“ připomíná si Kožmín a pokračuje, „systematičnost celého postupu, jistota, že text se této metodě vždycky poddá“ (KOŽMÍN – HOLÝ 1997: 179). O rok později vyšly Mukařovského dvoudílné *Kapitoly z české poetiky* (MUKAŘOVSKÝ 1941), které prohloubily jeho zájem o strukturalismus ještě více. „Bylo to pro mne,“ přiznává Kožmín, „především zjevení metody, která umí objevovat skryté souvislosti“ (KOŽMÍN – HOLÝ 1997: 179). O tom, co je strukturalismus a strukturální poetika měl tedy jisté povědomí již jako středoškolák.

Se strukturalismem se podrobněji seznámil až na pražské filozofické fakultě, kde v letech 1945–1949 studoval bohemistiku a filozofii. V průběhu studia absolvoval tři kurzy Jana Mukařovského, četl však i práce dalších strukturalistů –

lingvistů i literárních vědců: Bohuslava Havránka, Viléma Mathesia či Felixe Vodičky. Nebyl to ale jen strukturalismus, co jej v té době zajímalo. Stejně vášnivě se zabýval i filozofií, na fakultě navštěvoval přednášky a semináře Jana Patočky.

Současné působení obou vlivů, totiž názorů Mukařovského a Patočky, se na Kožmínově přístupu k literatuře a na jeho práci s literárními texty nemohlo nepodepsat. Zatímco Mukařovský a ostatní strukturalisté jej naučili „řemeslo“ (tj. pracovat s konkrétním slovesným materiálem, chápat literární text jako celek a analyzovat jej, zkoumat jeho jednotlivé části, jejich funkce a vzájemné vazby mezi nimi navzájem), Patočkova filozofie jej obohatila o reflexi bytí a vědomí kontextu. I když mezi postoji Mukařovského a Patočky lze najít řadu rozdílů, jedno měli společné: oba zdůrazňovali potřebu jasného a přesného myšlení. Myšlení, které je kritické a důsledné. Jakkoli platí, že kritičnost a důslednost u strukturalistů a u Patočky nelze jednoduše ztotožňovat.

Kromě toho jsou zde ještě dva jiné rozměry onoho přesného myšlení, které nesmíme opominout. A tím jsou: dialektičnost a dialogičnost. Dialektické myšlení a dialektika jako taková doznala velkého uplatnění a rozvoje právě ve strukturalismu. Umění dialogu a otevřenost každé otázce bylo naopak doménou Patočkovy filozofie. Kožmín čerpal z obojího. Byl si dobře vědom nutnosti dialektického přístupu, který umožňuje reflektovat pohyb a proměnu (Co jiného je literatura než pohyb a proměna?), stejně tak ale trval na dialogu, na pluralitě interpretací a na otevřenosti díla jakékoli otázky.

Teoretické a metodologické principy jsou jedna věc, jejich praktické využití je však věcí jinou. To, co Kožmín oceňoval na strukturalismu, bylo právě skloubení a rozvinutí obojího. Strukturalismus své teoretické principy koncipoval na základě konkrétní práce s materiálem. Proto také Mukařovského poetiku hodnotil tak, že „vytvořila spolehlivou základnu pro studium konkrétního díla“ (KOŽMÍN 1995d: 530). Strukturalistické školení, kterým Kožmín prošel, mu dalo pevné teoretické a metodologické základy. Strukturalismus nicméně nevnímal jako jedinou možnou metodu studia literárních děl. V duchu jeho zakladatelů jej chápal jako noetický postoj, jako názor, z něhož vyplývají určité pracovní postupy a poznatky. Těch se sice většinou držel a vycházel z nich, ale nenechával se jimi nikterak svazovat.

Svůj postoj ke strukturalismu formuloval Kožmín ve svých textech několikrát. V podobě stručného osobního kréda jej najdeme například v již zmiňovaném rozhovoru s Jiřím Holým. Kožmín zde hovoří o své osobní zkušenosti, tematizuje ale také roli a celkové postavení strukturalismu v rámci současné české literární vědy:

„Přes všechny četné korekce, které jsem pak ve své vlastní práci s textem na strukturalismu vědomě i bezděčně prováděl, považuji řadu jeho principů za trvale živé. Každý, kdo chce dnes interpretovat text, měl by se také poctivě prokousat Mukařovským, celým naším strukturalismem. 60. léta pak dál strukturalismus prohloubila a ukázala možnost jeho dalších metamorfóz.“

(KOŽMÍN – HOLÝ 1997: 179)

Je zřejmé, že „objevení“ strukturální teorie a metodologie, a zejména pak osobní setkání s Janem Mukařovským a ostatními pražskými strukturalisty, mělo na Kožmínovo další vědecké směřování a teoretickou profilaci podstatný vliv. Nebyl to však vliv jediný. Stejně otevřeně jako k Janu Mukařovskému se celý život hlásil i ke svému jinému učiteli – k Janu Patočkovi.

Kožmín a Mukařovský

O Mukařovském a o Patočkovi, respektive o jejich vlivu na vlastní myšlení se Kožmín zmiňuje ve studii „Mukařovského poetika a situace interpreta“ (KOŽMÍN 1995d). „Uvědomuji si,“ píše v textu Kožmín, „že jsem přes snahu být ve své vlastní interpretační práci ‚nezávislý‘ zužitkovával plodné polaritnosti obou osobností vlastně neustále“ (KOŽMÍN 1995d: 530). Bilanční charakter této věty není náhodný. Plně zapadá do vyznění celého článku, který si Kožmín připravil a přednesl coby referát na mezinárodní konferenci „Pražská strukturalistická škola, historie a perspektivy“, jež se konala v září roku 1991 na Dobříši. Konference se uskutečnila u příležitosti stého výročí narození Jana Mukařovského. Jejím záměrem bylo zhodnotit dosavadní výsledky českého strukturalismu a ukázat možnosti jeho dalšího vývoje – nyní (po listopadu 1989) již ve svobodných a demokratických podmínkách.

Řada účastníků přijala onu výzvu k hodnocení dosavadního vývoje osobně a vystoupila se vzpomínkovými a bilančními příspěvky. To se týkalo právě i Kožmína, jenž v referátu rekapituloval svůj vztah k Mukařovskému a k problematice interpretace. U Mukařovského oceňoval jednak jeho pojetí strukturální analýzy uměleckého díla (literárního textu), jednak deskripci strukturního dění. Hlavním cílem strukturální poetiky Jana Mukařovského bylo podle něj „poznat bohatost strukturního dění, osvětlit složitý fungující mechanismus řeči a básnictví, ukázat jakousi moudrost samotných struktur, které jsou připraveny

přijímat od nás pokyny k novému uskupení, k novým funkcím“ (KOŽMÍN 1995d: 532). Třebaže je tato Kožmínova charakteristika stručná, poměrně přesně vystihuje jádro Mukařovského strukturální poetiky.

Kožmín sice opomíná její vývojové proměny, to však není podstatné. Mnohem důležitější je celkové vyznění jeho postoje. A ten je jednoznačný: Mukařovského poetika umožňuje porozumět základní strukturaci literárního textu a poznat jeho zákonitosti. Zaměřuje se jak na celek, tak na jeho jednotlivé složky a detaily. Je proto nanejvýš případnou a spolehlivou základnou, východiskem pro další úvahy nad konkrétním textem. Zde je nutné podtrhnout slovo „základnou“, neboť přesnou strukturní analýzu a popis strukturního dění konkrétního literárního textu Kožmín namnoze nevnímá jako cíl, nýbrž jako východisko, jako významnou objektivizační oporu při rozvíjení interpretačního dialogu s textem (srov. KOŽMÍN 1995d: 532).

Kožmínova teoretická a metodologická východiska

Z mnoha Kožmínových článků, ve kterých se zabývá strukturalismem, je nutné zmínit jeho recenzi na sborník vydaný k 75. narozeninám Jana Mukařovského *Struktura a smysl literárního díla* (JANKOVIČ – PEŠAT – VODIČKA 1966). Recenze vyšla v časopise *Plamen* v červnu roku 1967 (KOŽMÍN 1967b, 1995c). Kožmín v ní na minimálním prostoru glosuje vybrané studie ze sborníku, v závěru pak uvádí celkové hodnocení: strukturalismus podle něj prokázal platnost a osvětlil podněty pro soudobou literární vědu. Rozepsal se ale také o tom, že jeden ze závažných problémů (doslova se zmiňuje o „potížích“) strukturních analýz konkrétních uměleckých děl spočívá v hledání smyslu literární struktury.

Důvod, proč byl citlivý právě na tuto záležitost, se vyjasní, uvědomíme-li si, že v době, kdy recenzoval uvedený sborník, měl již dokončenou knihu *Umění stylu. Úloha jazyka v současné české próze* (KOŽMÍN 1967a), v níž se zaměřil na vztah jazyka a umělecké struktury. Právě stylové analýzy vybraných literárních děl a zkoumání vztahu stylu a obsahu literárních děl jej přivedlo k úvahám o smyslu stylu konkrétních autorů, ale také k otázce smyslu literární struktury jako takové. I když recenze sborníku a kniha *Umění stylu* spolu vzájemně souvisí jen velmi volně, v obou z nich Kožmín vyjadřuje názory, které se při zpětném pohledu jeví jako rozhodující pro jeho přístup ke strukturalismu a k interpretaci.

Již z úvodních pasáží *Umění stylu* je patrné, že pojmové, teoretické a metodologické zázemí Kožmínova uvažování o stylu a jazyku moderní české prózy je třeba hledat ve strukturálně orientované lingvistice a literární vědě. Samotné vymezení pojmu styl je toho dokladem. Styl dává do souvislosti s formou, platí ale, že je „zvláštním způsobem pojatá a vnímaná forma“ (KOŽMÍN 1967a: 13). Styl chápe jako specifickou organizaci složek, v níž sjednocující funkci zaujímá jazyk. Obecně ke stylu přistupuje tak, že je věcí celku uměleckého díla. Explicitně se v této souvislosti odvolává na strukturalismus, jenž podle něj „právem položil důraz na celistvost umělecké struktury“ (KOŽMÍN 1967a: 4). Oporu pro své stylistické výzkumy našel u Mukařovského, zvláště v jeho *Kapitolách z české poetiky* (MUKAŘOVSKÝ 1948). Inspiruje se jeho pojetím sémantického gesta, mnohem spíše než o odhalení jednotícího principu významové výstavby literárního díla mu však v *Umění stylu* šlo o objasnění stylového principu díla. Principu, který řídí jazykovou organizaci díla a který se tak podílí na jeho celkové významové a obsahové výstavbě. „[M]áme do určité míry podobný cíl,“ říká Kožmín na adresu možné shody zaměření sémantického gesta Jana Mukařovského a vlastního výzkumu stylového principu, „avšak přece jen jde o jeho jistou modifikaci“ (KOŽMÍN 1967a: 25).

Chtělo by se říct, že u Kožmína dochází k určitému zúžení původního záměru Mukařovského, k soustředění se pouze na vztah stylu a obsahu díla, vlastně na klíčovou roli jazyka. Pokud bychom se nicméně detailněji zabývali Mukařovského stylistickými analýzami literárních děl třeba Karla Hynka Máchy, Vladislava Vančury, Karla Čapka nebo Vítězslava Nezvala, zjistili bychom, že v některých konkrétních případech s pojmem sémantické gesto pracuje velmi podobně jako Kožmín s pojmem stylový princip. Ve studii „Sémantický rozbor básnického díla: Nezvalův *Absolutní hrobař*“ (MUKAŘOVSKÝ 2001) například zjišťování základního významového principu díla, tedy toho, co později pojmenoval jako sémantické gesto, přímo propojil s obecným rázem stylové tendence rozebíraného Nezvalova díla (srov. MUKAŘOVSKÝ 2001: 380–381). Tím rozhodně nechci říct, že by pojmy sémantické gesto a stylový princip byly volně zaměnitelné. V tomto ohledu je třeba dát za pravdu Kožmínovi, že stylový princip je jistou modifikací sémantického gesta. Výše uvedenou analogií mezi oběma termíny jsem chtěl upozornit pouze na to, že sám Mukařovský s pojmem sémantické gesto zacházel (alespoň zpočátku a při konkrétním užití) poměrně pružně a jeho vymezení ve své tvorbě stále upřesňoval (srov. SCHWARZ 2014).

U Mukařovského a dalších strukturalistů se Kožmín nepoučil jen o teoretických východiscích a pojmové výbavě nutné k rozboru a interpretaci literárních

děl. To hlavní, co přijal a co jej ovlivnilo, byly konkrétní metody a postupy práce se zkoumaným materiálem.

Strukturalistické dědictví

Zaměříme-li se na to, co Kožmín od Mukařovského a ostatních strukturalistů převzal nebo čím se inspiroval, dostaneme soubor několika základních principů:

1. DÍLO JE FENOMÉN *SUI GENERIS*

Kožmín nepotřebuje znát autorův osobní život, aby dokázal vnímat a analyzovat básnickovy myšlenky a pocity. Každá jednotlivá báseň je pro něj samostatným předmětem, celkem, stejně tak jako cyklus básní nebo sbírka.

2. PRÁCE S MATERIÁLEM

Své analýzy a interpretace Kožmín založil na dokonalé znalosti díla. Práce s materiálem, s textem, uchopení jeho jazykové a stylové organizace, je v jeho pojetí vstupní branou k porozumění významové výstavbě literárního díla a ke smyslu jeho struktury. Svě interpretační modelace staví na detailním čtení a pokorné práci s textem. Vlastní interpretační postup neměl v jeho pojetí univerzální a neměnnou podobu, ani podobu šablony. Východiskem byly samotné texty, ve kterých je dle něj nutné objevit principy, na základě kterých je možné je interpretovat. Každý literární text, každá báseň je v tomto ohledu jedinečná. „Lze [...] říci,“ píše Kožmín, „že velká báseň nám sama nabízí principy, jimiž chce být interpretována. Také tím je velká“ (KOŽMÍN 1990: 11).

3. CELEK, STRUKTURA, VZTAH CELKU A ČÁSTI.

Dílo je ve strukturalismu pochopeno jako celek, jeho jednotlivé části jsou funkčně provázány. Platí, že Kožmín za celek považuje jak konkrétní dílo (např. báseň), soubor děl (např. básnickou sbírku), tak ale také celou básnickou tvorbu. „Báseň je [...] celistvostí velké významové intenzity a zároveň velkého stavebního členění“ (KOŽMÍN 1997: 8). Termíny struktura a strukturace používá Kožmín opakovaně a v různých kontextech. Uvažuje o struktuře jazyka, básně, textu, díla, života, ale rovněž o autorské a čtenářské strukturaci, o struktuře přednášky, vyučovací hodiny, o strukturních souvislostech, o strukturním působení atd.

I když k textu (zvl. básnickému) přistupoval vždy jako k samostatné uzavřené struktuře, byl přesvědčen, že mezi texty jednoho autora existuje jisté bliženess, korespondence, která vypovídá o obecných dominantách básnickova světa. V práci *Umění básně. Skácel, Mikulášek, Kundera* (KOŽMÍN 1990) k tomu uvádí:

„Právě tato propojenost určité básně s jinými autorovými básněmi nám umožňuje každý jedinečný strukturovaný celek jedné básně pochopit jako zvláštní obkružování a propátrávání něčeho životně závažného, životně znepokojivého, životně vykupujícího. Jde tu přirozeně v konečných důsledcích o propojenost a zralou jedinečnost básnického světa každého velkého autora. Jednotlivé texty směřují vždy k něčemu osobnostně a individuálně celistvému, co utváří básnický svět každé tvůrčí osobnosti.“

(KOŽMÍN 1990: 9)

Báseň je v Kožmínově optice součástí vývoje básnického světa svého autora; má proto mnoho příbuzných z celé básnickovy tvorby. Hledání souvislostí mezi texty jednoho autora dokládají již rané Kožmínovy studie z druhé poloviny šedesátých let, zejména práce zaměřené na stylistické výzkumy: *Umění stylu. Úloha jazyka v současné próze* (KOŽMÍN 1967a) a *Styl Vančurovy prózy* (KOŽMÍN 1968).

Mezi podstatné Kožmínovy charakteristiky básně patří její pojetí coby celistvosti. Celistvosti rozvíjející se a sjednocující. „I když každá báseň je postupně se rozvíjející celistvost a je v tom analogická hudební skladbě,“ uvádí například a pokračuje, „je nutné při plném respektování této sjednocující celistvosti postupného plynutí textu přistoupit k zkusmému vytyčení významových ohnisek básně“ (KOŽMÍN 1997: 9).

Ve svých *Strukturách* uvádí pojem celistvost zase v jiném kontextu: „Neznáme dosah celého lidského bytí. Tušíme a toto tušení nám umožňuje integrovat prolínáčky a sestřihy našeho životního času do jakési teplé, prokrvené, opravdově cítěné *celistvosti*, či alespoň touhy po ní.“ (KOŽMÍN 1995a: 23–24).

Pojmy celek a celistvost se běžně užívají jako synonyma. Přesto jistě není náhoda, že Kožmín dával častěji přednost pojmu celistvost. Báseň je celistvost; život, který má vědomí smyslu, je životem celistvým. Životem naplněným, jistým způsobem strukturovaným. Jinak řečeno organizovaným a uspořádaným.

A zde je právě ona klíčová vazba: struktura a celistvost. Termín struktura vyjadřuje děj související s řádem a uspořádáním. Vyjadřuje dynamiku dění a bytí vymezující se vůči chaosu. Ne náhodou svůj první publikovaný výbor deníkových zápisků, které on sám označoval za „naddeníky“, pojmenoval *Struktury* (KOŽMÍN 1995a). V jejich úvodu k tomu poznamenává: „Ty ‚naddeníky‘

jsem si nazval pro potěšení STRUKTURY. Chtěl jsem si nějak strukturovat rozdrobený čas“ (KOŽMÍN 1995a: 5). Strukturovat zde přesně znamená totéž co uspořádat. Udělit řád (a tedy i smysl) něčemu, co nebylo sjednocené, co nebylo celistvé. Celistvost je z tohoto hlediska tedy výsledkem procesu strukturace, je smysluplnou organizací. Pojmy strukturace a celistvost tak nutně doplňuje pojem smyslu.

Stejně je to i při strukturní analýze literárního díla, při hledání struktury a zákonů výstavby díla: v podstatě jde o hledání řádu, který je v díle obsažen. Při interpretaci je pak nutné respektovat tento řád. „Interpretovat báseň znamená,“ uvádí Kožmín, „respektovat jak její strukturní specifičnost, tak specifičnost jejího strukturního působení“ (KOŽMÍN 1997: 151).

4. UMĚLECKÉ DÍLO JAKO ZNAK

S Mukařovského pojetím uměleckého díla jako znaku a umění jako znakového systému Kožmín nijak nepolemizuje. K literárnímu dílu přistupuje jako ke znaku, jako k věci, která odkazuje jednak k sobě (umělecké dílo je v pohledu strukturalistů znakem *sui generis*), jednak k realitě (tj. objektivní skutečnosti). Kromě toho ale odkazuje také k jiným světům, jiným textům a skutečnostem. „Každá báseň,“ podtrhuje Kožmín, „je [...] otevřená nejen vůči realitě, ale je také otevřená směrem k jiným básním svého autora“ (KOŽMÍN 1990: 9).

Znakový charakter literárního díla je podstatnou podmínkou realizace Kožmínovy metody synekdochické interpretace. Od rozboru detailu, od pochopení základních rysů, funkcí a znakových prvků díla se dostává k modelaci básníkovy světa nebo dokonce až k nastínění autorovy vývojové tendence či celé epochy. V knize *Interpretace básní* Kožmín uvádí jako příklad rozbor Máchovy znělky, díky němuž můžeme dospět k modelaci makrosvěta celého Máchy a celého romantismu (srov. KOŽMÍN 1997: 12). Vedle pojmu znak se tak do centra jeho pozornosti dostal také pojem model.

5. MODEL A VYTVÁŘENÍ VÝZNAMOVÝCH MODELŮ

Pojem model si Kožmín vypůjčil z generativně orientovaných vědeckých směrů, inspiroval se zvláště koncepcemi francouzských strukturalistů – Algirdase J. Greimase a jeho školou (srov. KOŽMÍN 1997: 9–11). Záměrem jejich výzkumu gramatiky textu byla snaha postihnout formálně logickou výstavbu textů, k čemuž použili formální schematizaci a fenomenologickou modelaci.

Právě formalizace výstavby zkoumaného textu, respektive jeho modelace, je tím, co bylo důležité i pro Kožmínovu metodu interpretace. Interpretaci kon-

krétního literárního díla totiž nahlíží tak, že jde svým způsobem o modelaci, o rekonstrukci významového pohybu daného textu (srov. KOŽMÍN 1997: 11). Interpretovat literární texty je v jeho optice totéž co vytvářet jejich významové modely. Základním stavebním materiálem těchto modelů jsou klíčové významy interpretovaného díla, „k nimž se upíná celé významové bohatství daného textu“ (KOŽMÍN 1997: 11). Do množiny těchto významů Kožmín řadí dominantní motivy, pojmenování a slova, jež vytvářejí vlastní sémantickou síť básně.

Vytváření významových modelů není v žádném případě samoučelné. Kožmín si dobře uvědomuje jejich nezastupitelnou roli, a proto také tvrdí: „Významové modely básní by měly postihnout dynamiku zápasu o realitu, která za každou významovou stavbou prosvítá“ (KOŽMÍN 1997: 11). Významové modely mají v prvé řadě poznávací a explanační funkci. To byl nespíš také hlavní důvod, proč se Kožmín o modelaci začal vůbec zajímat a proč ji zapojil do své interpretační metodologie.

6. DYNAMIKA STRUKTUR, LITERATURA JAKO POHYB

Život je stálá změna a vývoj. Literatura a obecně umění nejsou dle Mukařovského žádnou výjimkou. Nemohou být statické. Naopak, jsou ve stálém pohybu, vyvíjí se, což je dáno rozpory a protikladnými tendencemi, které panují mezi jednotlivými částmi jejich celku. Kožmín o dynamice struktur uvažoval v mnoha různých souvislostech. Nejvýrazněji se jeho smysl pro dynamiku struktur a jejich významů projevoval v konkrétních interpretacích, v nichž usiloval o odkrytí, jak sám říká, „onoho celistvého [významového] proudění, jež počíná prvním slovem či nadpisem a končí posledním veršem, posledním slovem daného textu“ (KOŽMÍN 1997: 12).

7. DIALEKTIKA

Dialektika a strukturalismus k sobě nedílně patří. Účinným nástrojem, který nám umožňuje postihnout strukturní zákonitosti i rozpory panující ve světě a ve zkoumaných předmětech, může dle Mukařovského jedině dialektika. Umělecké dílo je dle něj souborem, jednotou dialektický protikladů. Toto stanovisko bylo svým způsobem blízké i Kožmínovi. Nevěnoval sice takovou pozornost dialektickému materialismu, jako třeba Mukařovský, ale dialektické myšlení mu bylo v zásadě vlastní. Vždyť práce s opozicemi, s analýzou protikladů (např. motivů, slov), které se vyskytují v textech, byly nedílnou součástí jeho způsobu interpretace literárních děl a sémantických modelací. Své dialektické vnímání

textu potvrzuje i názorem, že „[d]ialektickou jednotou protikladů je konec konců každá dobrá báseň“ (KOŽMÍN 1997: 151).

Výše uvedené principy objevující se ve strukturální poetice a estetice nejsou jediné, které Kožmín využíval. Patří však jistě mezi ty stěžejní. Ve větších či menších obměnách se staly trvalou součástí jeho teoretické a metodologické výbavy a ovlivňovaly jeho přístup k literatuře.

Zvětšeniny aneb Kožmínova interpretační metoda

Jednu z důležitých metodických pouček, kterou v jiné podobě razil již Mukařovský, formuloval Kožmín ve své práci *Umění stylu*. Doslova v ní píše: „Při stylistické analýze není nutné vysledovat všechny vztahy mezi jazykem a ostatními komponentami díla, nýbrž podstatné je určit základní princip, jímž se jazyk podílí na hlavním směřování celkové významové výstavby“ (KOŽMÍN 1967a: 14).

Význam tohoto teorému byl pro Kožmínovo myšlení o literatuře zásadní. Vyjadřuje poznání, že pro pochopení celku není nutné prozkoumat všechny jeho jednotlivé části, ale že stačí poznat pouze jeho rozhodující princip, abychom porozuměli jeho celkové výstavbě a směřování. Ve zjednodušené podobě by se dalo říct, že i z části, totiž z principu, který se v části uplatňuje, lze vysvětlit celek. Z celku lze pak zase vysvětlovat jeho jednotlivé části. Tento vztah celku a části se běžně označuje jako synekdocha. A i když Kožmín svou poznámkou o stylistické analýze jistě nechtěl vyjádřit nějaké obecné pravidlo, nejspíš v ní poprvé formuloval zásadu synekdochické interpretace, kterou rozvinul ve svém specifickém interpretačním přístupu do podoby tzv. „zvětšeniny“.

Zatímco v knize *Umění a styl* Kožmín zkoumal roli a dominantní postavení jazyka, v jiných interpretačních studiích mu při analýze textu šlo o dominantní motivy, jejich vzájemné vztahy, dominantní pojmenování, klíčová slova a polarity. Právě na nich a na analýze detailů a mikroudálostí zakládal svou interpretaci určitého literárního textu a usiloval o jeho sémantickou modelaci.

Nedílnou součástí tohoto procesu musí být dle něj ale také tázání se po smyslu literárního díla, po smyslu literární struktury. Smysl struktury ovšem nehledal jako většina strukturalistů v díle samotném a ani jej neredukoval na poznání významové výstavby. Uvědomoval si, poučen svým učitelem Janem Patočkou,

že úvahy o smyslu musí počítat jak s kontextem reality a společnosti, opomíjet by však neměly ani individuální porozumění a obecnou působnost díla.

Není proto divu, že již ve své recenzi sborníku *Struktura a smysl literárního díla* připomíná „potíže“ soudobých strukturních analýz, které spočívají ve ztotožňování strukturní výstavby a smyslu, nebo jak Kožmín přímo uvádí, v jejich „krátkém spojení“. Sám pak navrhuje řešení, které se spolu s principem synekdochické interpretace stalo základem jeho interpretační metody. V závěru vzpomínané recenze stručně nastiňuje přístup, který užíval a rozpracovával vlastně v celém svém díle.

„Zřejmě tu bude dále třeba budovat především mezičlánek mezi obecnými metodologickými estetickými principy a dílčími mikroanalýzami: vidím jej – pokud jde o současnost – ve výtčování *obecnějšího* smyslu *konkrétního* literárního dění, ve vytváření *konceptů* literatury na *reálné* bázi artefaktů a na bázi *filozofických sebereprojekcí* člověka.“

(KOŽMÍN 1995c: 287)

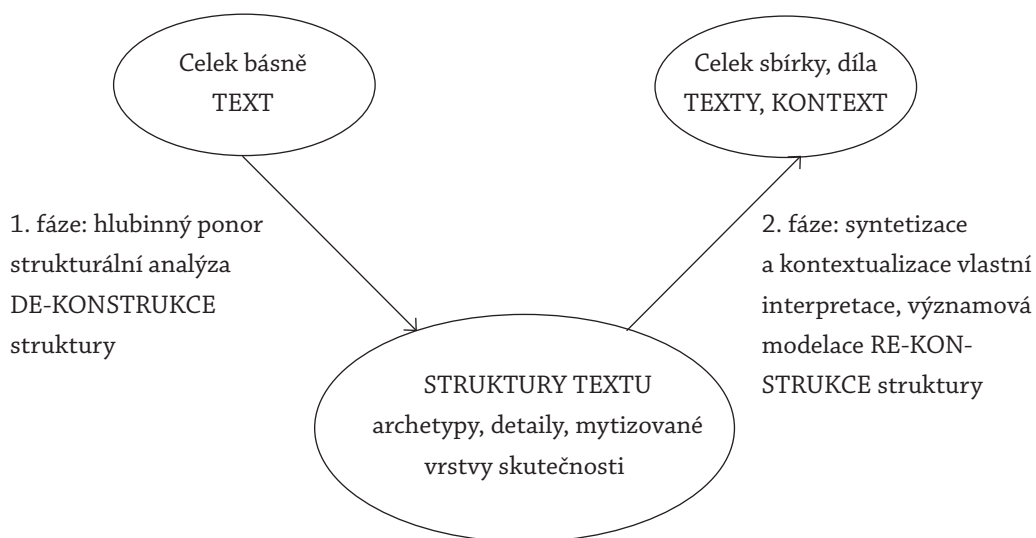
Pozoruhodné je, že při řešení problému smyslu literárního díla Kožmín nevycházel od díla jakožto celku, ale od jednotlivých částí. Od poznání detailů, od mikroanalýzy motivů, času, prostoru, stylu atd., jejichž interpretaci teprve následně synekdochicky vztáhl k celému dílu. Na základě tohoto interpretačního postupu (od části k celku) usiloval o zachycení vlastního významového pohybu básně.

Kožmín ovšem nezůstával u jednotlivých děl. Své interpretace rouboval na kontext celého básnickova díla. To mu umožňovalo ponořit se do jeho světa, prozkoumat jej, hledat příbuznost mezi jeho díly a odhalovat mezi nimi zjevné i skryté souvislosti. Ačkoli je tento postup pro Kožmínovy interpretace literárních děl typický, jeho kořeny můžeme nalézt opět ve strukturalismu. Konkrétně u Jana Mukařovského, v jeho studii „Sémantický rozbor básnického díla: Nezvalův *Absolutní hrobař*“ (MUKAŘOVSKÝ 2001). Autor v ní poukazuje na proměnu Nezvalovy poetiky v *Absolutním hrobaři* ve vztahu k jeho předchozí tvorbě. Jestliže Mukařovský své zkoumání založil na objasnění změn a rozdílů v Nezvalově poetice, to, co bytostně zajímalo Kožmína, byla naopak *kontinuita*. Kontinuita v díle i v myšlení konkrétního básníka (srov. KOŽMÍN 1997: 12).

Pokusíme-li se shrnout Kožmínovy interpretační zásady, dospějeme k následujícímu zjištění: v jeho pojetí interpretovat literární dílo znamená zabývat se detaily a mikroudálostmi, a ty pak promítnuté (zvětšené) porovnávat s tím, co se objevuje v jiných textech, případně v kontextu celého básnického světa jednoho autora. Na jedné straně je tak první fází interpretace strukturní analýza,

kteřá má charakter *de-konstrukce*, tedy hlubinný sestup k jednotlivým strukturám textu, k jeho částem, k archetypům a mytizovaným vrstvám skutečnosti (k domovu, smutku, kraji, barvám atd.). Druhou fází interpretace je pak *re-konstrukce* daného konkrétního detailu v širším kontextu autorovy tvorby. Podstatné je však to, že Kožmín neukazuje *kudy a jak* interpretovat, ale *co* interpretovat, z čeho vycházet. „Optimální přístup k básni vidíme v naslouchání tomu, co text básně skutečně říká,“ konstatuje Kožmín ve své publikaci *Interpretace básní* (KOŽMÍN 1997: 8). Významové bohatství básně je dle něj velké, základní problém interpretace spočívá pak v tom, „abychom našli opěrné body, které nám umožní k tomuto významovému koncentrátu pronikat“ (KOŽMÍN 1997: 8).

Ve zjednodušené podobě lze Kožmínovu synekdochickou interpretační metodu, lépe řečeno tvorbu „zvětšeniny“, schematizovat následovně:

Obr. 1: Schéma Kožmínovy interpretační metody

Brilantní ukázkou aplikace této interpretační metody je Kožmínův jedinečný výklad Skácelova díla v knize nazvané krátce *Skácel* (Kožmín 1994). Kožmín v ní vnorovského rodáka sleduje na jeho umělecké pouti v jednotlivých sbírkách, není však nezaujatým pozorovatelem jeho tvorby. Kniha sama má vlastní osobitou poetiku, je jakýmsi intimním „rozhovorem“ mezi básníkem a literárním vědcem.

Literatura a filozofie

Zdeněk Kožmín byl vynikajícím znalcem Masarykovy a Rádlovy filozofie, zajímal se ale také o filozofii Jana Patočky, Paula Ricoeura, Jacquese Derridy a mnoha dalších. Stranou pozornosti nenechával ani metody a přístupy (např. fenomenologii, hermeneutiku či dekonstrukci), o nichž se domníval, že by je bylo možné uplatnit při interpretaci literárních děl.

Interpretace měla v Kožmínově optice dvě neoddělitelné stránky. Stránku praktickou a teoretickou. Každou interpretaci, ať už básnického nebo prozaického textu, rozšiřoval o obecné úvahy těžící z aktuálních literárněteoretických, estetických a filozofických proudů. Kromě toho, že jeho studie jsou znamenitými výklady konkrétních literárních textů, jsou současně často také stručnými úvody do soudobé interpretační teorie a praxe. Potvrzují to jeho knihy i vydané univerzitní přednášky, jako třeba *Umění básně. Skácel. Mikulášek. Kundera* (KOŽMÍN 1990), *Interpretace básní* (KOŽMÍN 1997), *Smysl dekonstrukce. Derridovské průřezy* (KOŽMÍN 1998b), *Modely interpretace. Patočkovské průhledy* (KOŽMÍN 2001), ale také *Zvětšeniny z Komenského*, které napsal spolu se svou manželkou Drahomírou (KOŽMÍNOVI 2007), a mnoho dalších.

Zde je třeba poznamenat, že Kožmínovo propojování literatury a filozofie nebylo náhodné. Naopak, Kožmín jej prováděl systematicky, s velkou pečlivostí a citlivostí ke konkrétním filozofickým i literárním textům. Nešlo mu přitom o přenos, o aplikaci filozofie na literaturu, nýbrž o jejich vzájemnou spolupráci při hledání zdrojů významového skloubení studovaných textů. Dokladem toho jsou i poznámky, které si zaznamenal do svých „naddeníků“ *Struktury* (KOŽMÍN 1995a) a *Obtisky* (KOŽMÍN 1998a). O paralelním čtení literatury a filozofie v nich například píše: „Čtu Derridu a píšu Skácela“ (KOŽMÍN 1998a: 50). Jinde uvádí: „Dvojitá slast: čtení Evropy a doby poevropské od Jana Patočky a Epištola svatého Jana“ (KOŽMÍN 1998a: 53). Na jiném místě se zmiňuje o tom, že čte Holana přes Heideggera a Derridu.

„Je mi docela hezky, když si do poslední Holanovy poezie svítím Heideggerem a Derridou. Ostatně proč právě německý filozof, francouzský myslitel a český básník by se nemohli navzájem interpretovat v těch nejpodstatnějších uzlových bodech? Jejich sémantický a sémiotický zápas vyslovuje tušenou jistotu i nezničitelnost nejistoty. Tohle by možná mohla být formule, s níž bychom mohli vstupovat do interpretace sebe samých v čase fin de millénaire.“

(KOŽMÍN 1998a: 67)

A hned v následujícím zápisku svou ideu doplňuje:

„Ostatně stále více toužím promítnout do tohoto interpretačního modelu i ‚temnou‘ filozofii Jana Patočky. Je lákavý takový ‚čtyřúhelník‘ onoho impensé postmoderní doby: Heidegger – Patočka – Derrida – Holan. Byl by to čtyřúhelník objevitelské odvahy, čtyřúhelník pozitivní negativity.“

(KOŽMÍN 1998a: 67–68)

Filozofii Kožmín nikdy nevnímal jako nástroj zaručující nepochybné poznání světa a bytí člověka nebo poskytující klíč k jednoznačné interpretaci nějakého literárního díla. Filozofii přijímal mnohem spíše v jejím původním významu jako lásku k moudrosti, jako stálý údiv a kladení si otázek po smyslu bytí i skutečnosti, jako „bytí na cestě“. Filozofie pro něj byla především sférou svobodného a kritického myšlení. Myšlení, které si uchovává nezávislost, a díky tomu tedy i schopnost vzdorovat četným dogmatům a ideologiím.

Platí, že filozofie je výsostným produktem lidské racionality. Totéž lze ovšem říct i o strukturalismu. Racionální jasnost se ve strukturním a funkčním přístupu k umění a skutečnosti zhmotnila v deskripci strukturního dění, v úsilí objasnit zákonitosti struktur a jejich vzájemné vztahy. Zdálo by se, že přesné a metodicky vedené myšlení bylo Kožmínovi vlastní. Proč by jinak kladl takový důraz na filozofii a současně i na strukturalismus?

Podíváme-li se na blíže na jeho literárněvědné práce, zjistíme, že důraz na racionalitu a užití přesných metodických postupů je jenom jednou stránkou věci. Ta druhá naopak obsahuje imaginaci, emoce, prožitky, zakoušení hlubin lidského bytí. Sám k tomu ve svých denících říká: „Dychtím po maximu pracovní racionality, ale nechtěl bych ztratit romantickou dimenzi života, ten tah snění“ (KOŽMÍN 1995a: 81). Onen „tah snění“, jak jej nazývá, je právě tím, co jeho racionalitu vždy významně vyvažovalo. „[Z]jemňuji ratio,“ píše jinde, „směřem k hlubinným záběrům bytí“ (KOŽMÍN 1995a: 35).

Ne každému je dáno, aby v sobě snoubil vědeckou akribii s duchem básníka. Stejně jako otevřenost všemu novému a nepoznanému se smyslem pro tradici a intimitu. Mnoho Kožmínových textů dosvědčuje, že jemu tento dar dán byl.

Závěr

Z dosavadního výkladu je patrné, že Kožmín měl ke strukturalismu velice blízko. Mnoho strukturálních principů a pracovních metod přijímal, některé z nich dokonce upravoval a rozvíjel. Těžko bychom ale pouze na základě toho mohli říct, že byl strukturalistou, že jeho inovace byly inovacemi v duchu „čistého“ strukturalismu. Tak tomu nebylo a on sám mnohokrát připomínal, že zdrojů jeho teoretického myšlení a interpretačního přístupu bylo vždy více.

I když strukturální analýzu textu považoval za rozhodující opěrný bod pro studium a interpretaci literárního díla, ke strukturalismu jako takovému měl řadu výhrad. O svém postoji se vyjádřil tak, že se „zdráhal přijmout zvláštní strukturalistický krunýř, který byl leckdy příliš odolný k dalším východiskům“ (KOŽMÍN 1995d: 530). Ve svých výkladech literárních děl nejednou poukazyval na to, že „k dominantám díla bude třeba jít jinými cestami“ (KOŽMÍN 1995d: 530). On sám tyto „jiné cesty“ uskutečňoval prostřednictvím filozofických reflexí. Reflexí interpretovaného díla, světa, transcendence, ale také našeho bytí, naší existence ve světě. „Soudím,“ konstatuje Kožmín, „že nezrazujeme Mukařovského strukturalismus, chceme-li se víc pochopit a pokoušíme-li se dané významy také sókratovsky transcendovat ke stálé otevřenosti směrem k chápání nás samých“ (KOŽMÍN 1995d: 533).

Právě rozšíření strukturalismu o interpretační a filozoficko-existenciální rozměr bylo tím, čím Kožmín zásadně přispěl k rozvoji české literární vědy.

LITERATURA:

- JANKOVIČ, Milan – PEŠAT, Zdeněk – VODIČKA, Felix
1966 *Struktura a smysl literárního díla* (Praha: Československý spisovatel)
- KOŽMÍN, Zdeněk
1967a *Umění stylu. Úloha jazyka v současné próze* (Praha: Československý spisovatel)
1967b „Smysl struktury a strukturalismus“, *Plamen* 9, č. 6, s. 116–117
1968 *Styl Vančurovy prózy*. Spisy Pedagogické fakulty University J. E. Purkyně v Brně, č. 2 (Brno: Universita J. E. Purkyně)
1989 *Zvětšeniny ze stylu bratří Čapků* (Brno: Blok)
1990 *Umění básně. Skácel, Mikulášek, Kundera* (Brno: K 22a)
1995a *Struktury* (Brno: Rovnost)
1995b *Studie a kritiky* (Praha: Torst)
1995c [1967] „Smysl struktury a strukturalismus“, in Z. Kožmín, *Studie a kritiky* (Praha: Torst), s. 284–287

1995d [1991] „Mukařovského poetika a situace interpreta“, in Z. Kožmín, *Studie a kritiky* (Praha: Torst), s. 529–533

1997 [1986] *Interpretace básní* (Brno: Masarykova univerzita)

1998a *Obtisky* (Brno: Host)

1998b *Smysl dekonstrukce. Derridovské průřez* (Brno: Masarykova univerzita)

2001 *Modely interpretace. Patočkovské průhledy* (Brno: Masarykova univerzita)

2003 *Existencialita. Malé eseje k Holanově sbírce „Předposlední“* (Brno: Masarykova univerzita)

2006 [1994] *Skácel* (Brno: Jota)

KOŽMÍNOVI, Zdeněk a Drahomíra

2007 *Zvětšeniny z Komenského* (Brno: Host)

KOŽMÍN, Zdeněk – HOLÝ, Jiří

1994 „O interpretaci. Otázky Jiřího Holého pro Zdeňka Kožmína“, *Česká literatura* 42, č. 3, s. 311–317

1997 [1994] „O interpretaci. Otázky Jiřího Holého pro Zdeňka Kožmína“, in Z. Kožmín, *Interpretace básní* (Brno: Masarykova univerzita), s. 177–181

MUKAŘOVSKÝ, Jan

1941 *Kapitoly z české poetiky I–II* (Praha: Melantrich)

1948 [1941] *Kapitoly z české poetiky I–III* (Praha: Svoboda)

2001 [1938] „Sémantický rozbor básnického díla: Nezvalův *Absolutní hrobař*“, in J. Mukařovský, *Studie II* (Brno: Host), s. 376–398

SCHWARZ, Wolfgang Friedrich

2014 [1997] „Sémantické gesto“ – užitečný analytický nástroj? K vývoji a kritice ústředního pojmu literární estetiky Jana Mukařovského, přel. M. Konečná, in O. Sládek (ed.), *Český strukturalismus v diskusi* (Brno: Host), s. 173–199

PULSY

2015 *Zvětšeniny z Kožmína. Pulsy. Studentská literární revue*, č. 4 (Lipnice nad Sázavou: Revue Pulsy)

PhDr. Ondřej Sládek, Ph.D., sladek@ucl.cas.cz, Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i. – Katedra českého jazyka a literatury, Pedagogická fakulta, Masarykova univerzita v Brně / Institute of Czech Literature, The Czech Academy of Sciences – Department of Czech Language and Literature, Faculty of Education, Masaryk University in Brno